

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Клочко Микола Олексійович

УДК 141.319.8:2-18

**ОСЯГНЕННЯ БОЖЕСТВЕННОГО В ЛЮДСЬКОМУ БУТТІ:
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник -

доктор філософських наук, професор
Андрущенко Віктор Петрович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
академік НАПН України,
член-кореспондент НАН України, ректор

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Васильєва Ірина Василівна,
Національний медичний університет
імені О.О. Богомольця, завідувач
кафедри філософії та соціології;

кандидат філософських наук,
Мерщій Тетяна Володимирівна,
Національний авіаційний університет,
доцент кафедри авіаційної психології.

Захист відбудеться 18 листопада 2015 року о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.13 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 16 жовтня 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Б.К. Матюшко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Розвиток сучасних типів культур і характерних для них типів світовідношення вступив у період, коли уявлення про божественне і способи його осягнення служать не тільки для інтеграції людства, але й для його дезінтеграції. Поліваріантність способів розуміння феномену божественного часто використовується прихильниками конкретного способу його осягнення і зумовленого цим культу для розпалення релігійної ворожнечі. Саме виявлення формування способів сприйняття людиною феномену божественного покликане принципово змінити не тільки образ світу й образ себе як людини, а й образи людських спільнот і світу в цілому.

Виходячи з цього, особливої актуальності в цьому дослідженні набуло питання цілісного філософського узагальнення та розробки концептуального підходу до проблематики феномену осягнення божественного, адекватного сучасному періоду розвитку філософської антропології та філософії культури, у якому відбувається активна інтеграція знань про антропокультурні та соціокультурні виміри феномену божественного.

Актуальність звернення до проблеми осягнення божественного в різних вимірах буття людини та культури значною мірою зумовлена необхідністю осмислення єдності раціонального та ірраціонального вимірів у процесі трансцендування як фундаментальної риси людської природи. Абсолютизувавши «рацію», раціональну світобудову і раціональність людини зокрема, певні традиції сучасної філософії відкинули конструктивні й креативні форми ірраціонального та містичного, до яких слід віднести й уявлення про божественне як надприродне. Звідси бачимо культ раціональності в сучасній філософській антропології та філософії культури, у світлі яких культура розглядається як похідне від раціонального освоєння світу, як продукт раціональної теоретичної і практичної діяльності людини.

Обмеженість і часткова неефективність багатьох методологічних підходів, які не враховували, що обмеження ірраціональності є складовою загальнолюдської проблематики світовідношення, призводить до необхідності формування нових теоретичних і методологічних способів осягнення такого соціокультурного феномену, як божественне. Адже божественне як складова ірраціональності людського світовідношення певною мірою детермінує весь хід коеволюції природи та суспільства, історичного розвитку людства загалом. Вплив такого чинника, як осягнення божественного, відчували на собі майже всі форми людської активності: філософія, релігія, наука, мистецтво, право, мораль, економіка, політика тощо. Виходячи з усього вищезазначеного, на нашу думку і виникає необхідність запропонованого дослідження.

Ступінь наукової розробки проблеми. Осягнення божественного в людському бутті зазвичай вважають фактом переважно релігійної культури. Насамперед, саме у сфері релігії існує й активно функціонує комплекс

уявлень про божественне і переживання божественного в образах богів і Бога.

На відміну від релігії у філософії маємо божественне як категорію мислення, яка виділяється поряд з образами багатьох божеств або єдиного Бога, що є притаманними релігійній культурі. Категорія божественного у філософії означає не лише надприродну істоту або креативну силу, але й охоплює концептуальне поле осмислення абсолютних законів світобудови. Цю тенденцію ми спостерігаємо в усіх культурах, особливо в античності – як у Давній Греції, так і в Римі.

Так Геракліт постулює, що Бог – це розумний вогонь, називає людей «смертними богами», а богів – «безсмертними людьми», натякаючи на спільне божественного і людського – духовну складову. Мислителі античності значною мірою усвідомлюють божественне в опозиції «Хаос – Порядок». Для Платона Хаос – це такий стан матерії, якого не торкнулося божественне. В Аристотеля маємо вчення про божественне завдяки концепту «форма форм». Прокл використовує матрицю тріади для характеристики способів сходження до божественного: любові, істини, віри. Філон Александрійський визначає божественне через поняття Логосу.

Августин Блаженний постулює принцип Божественної Любові. Василь Великий формулює засадничу для антропології ідею гідності людини, що набула гучної слави в ренесансному гуманізмі та дозволяла усвідомити єдність людського і божественного.

Ф. Петрарка усвідомлює єдність людського і божественного також через поняття людської гідності, яка виявляється у факті створення людини по образу і подоби Божій – і в устрої її тіла, і в безсмерті душі. Дух людини, за Т. Кампанеллою, є породженням Божества, тому людина є божественною істотою, яка внаслідок такої своєї сутності стоїть вище тварин.

Для низки філософів Нового часу божественне корелює зі станами страху і надії, що можуть породжувати невігластво й одночасно породжуються невіглаством. П. Гольбах вважав, що невігластво робить людину забобонною. Для Спінози страх і надія – це хаос, який примушує людей вірити «чому завгодно». П. Гольбах, М. Монтень та інші просвітники стверджували, що релігійне освоєння божественного в його формах, що набули розвитку в Новий час, уже не включало мораль у свої засади і не сприяло моральності, а навпаки – коливало й руйнувало її.

У своїй етичній концепції І. Кант обґрунтовує необхідність практичного застосування трансцендентальних ідей виходячи з морального закону і доведення буття Божого. Для Г.В.Ф. Гегеля філософія має досягнути божественне в понятті як Ідею та Абсолютне.

У творчості Л. Фейєрбаха свідомість Бога є самосвідомістю людини, пізнання Бога – самопізнанням людини. Бог є одкровення внутрішньої сутності людини, вираження її Я. Подібна інтенція досягнення божественного в людському бутті продовжується у волонтаризмі Ф. Ніцше, який заміняє образ та ідеал Бога в людському бутті образом та ідеалом Надлюдини.

У філософській антропології М. Бубера божественне є трансцендентним, але ця трансцендентність іманентна світу, суспільству, людині. У такому ж річищі осягає феномен божественного і С. Булгаков. На його думку, божественне, Бог – це і дещо іншоприродне, чуже зовнішньому світу та людині, трансцендентне, і водночас відкривається релігійній свідомості, торкається її, входить у її єство.

М. Шелер усвідомлює взаємодію людського й божественного через категорію «дух», яка виражає «вихід за межі природи і біологічного життя». У філософсько-антропологічному вченні М. Шелера дух дає можливість людині стати співтворцем Бога через феномен абсолютної цінності. Мотив духовно-творчого поєднання людини і Бога зустрічається у творчості М. Бердяєва. Він вважає, що наблизитися до божественного можна «тільки у творчому зусиллі й натхненні». На цій основі М. Бердяєв висуває ідею Боголюдини, яка є вищим проявом творчої еволюції людини.

Важливі теоретичні передумови осмислення проблематики досягнення божественного в бутті людини маємо в працях сучасних вітчизняних науковців у галузі філософської антропології, філософії релігії, соціальної філософії, філософії культури, історії філософії (В. Андрущенко, Н. Адаменко, В. Бондаренко, В. Вашкевич, Т. Глушко, І. Гоян, І. Дробот, Г. Ільїна, А. Колодний, Т. Котлярова, О. Кузь, Я. Любивий, Б. Матюшко, Н. Мозгова, І. Немчинов, Л. Панченко, О. Панич, В. Хромець, Г. Циценко та ін.).

Для аналізу меж і перспектив досягнення божественного в бутті людини значущими є дослідження Київської світоглядно-антропологічної школи, що була започаткована В. Шинкаруком та набула подальшого розвитку в дослідженнях таких авторів, як І. Бичко, М. Булатов, В. Загороднюк, Г. Коваadlo, Т. Лютий, Т. Розова, В. Табачковський, Н. Хамітов, Г. Шалашенко та ін. Осмисленню феномену божественного в бутті людини передусім сприяють ідеї В. Табачковського щодо людини як полісутнісної істоти.

Для аналізу феномену божественного в контексті буття людини в культурі значущими є світоглядні й методологічні підходи українських та зарубіжних філософів у галузі філософської антропології, етики, естетики, таких як Т. Андрущенко, Л. Гармаш, О. Зайченко, І. Зубавіна, С. Киселиця, В. Клочкова, С. Крилова, Ю. Легенький, В. Матвєєв, С. Мінева, А. Морозов, М. Препотенська, Д. Свириденко, Л. Тарасюк, К. Фоменко, Н. Хамітов, О. Шинкаренко та ін.

Не дивлячись на різноманітність підходів, які раніше було використано для осмислення зазначеної проблематики, більшість питань, що знаходиться у галузі філософської антропології та філософії культури, недостатньо розкрита й потребує подальшого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження здійснено в межах науково-дослідницької роботи кафедри філософської антропології Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова й

безпосередньо пов'язане з темою «Актуальні проблеми філософської антропології», науковий напрям - «Дослідження проблем гуманітарних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, який був затверджений вченою радою університету 28 грудня 2006 року, протокол № 5. Тема дисертації затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 29 листопада 2012 р., протокол № 4.

Мета дослідження полягає у філософсько-антропологічній реконструкції осягнення феномену божественного в людському бутті.

Досягнення цієї мети зумовило необхідність розв'язання основних дослідницьких завдань.

1. Проаналізувати тенденції осягнення божественного в історії філософії.
2. Обґрунтувати понятійно-концептуальний апарат і методологію дослідження.
3. Осмислити плюральність концептуалізації божественного.
4. Проаналізувати розмаїття та взаємодію культурно-антропологічних, психологічних та соціологічних концепцій божественного.
5. Дослідити специфіку осягнення божественного в міфолого-лінгвістичному контексті.
6. Проаналізувати смисл та значення філософського осмислення єдності людського та божественного.

Об'єктом дослідження є божественне як соціокультурний феномен.

Предмет дослідження – божественне в людському бутті та його осягнення у філософському, релігійному та науковому дискурсах.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань у роботі передусім було застосовано методологію філософської компаративістики та герменевтичного підходу.

Методологічно важливою для осягнення божественного в людському бутті стала методологія психоаналізу. Зокрема, у класичному психоаналізі З. Фрейда божественне пов'язане з потребами в захищеності, укоріненими в дитячих травмах і комплексах. Підхід К. Г. Юнга дозволяє осмислити божественне в контексті архетипів колективного несвідомого. Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма дозволяє усвідомити авторитарний та гуманістичний способи освоєння божественного в людському бутті.

Евристично продуктивним є персоналізм М. Бердяєва, особливо екзистенціальна діалектика божественного та людського, концепт Боголюдини, а також розвиток цього концепту в сучасній філософській антропології, у якій боголюдське трактується як вияв метаграницного буття людини.

Складність і нелінійність осягнення божественного в бутті людини актуалізує синергетичний підхід – загальну теорію самоорганізації, яка дозволяє розглянути синтез різних способів такого осягнення як багатовимірно-суперечливий процес.

В дисертаційному дослідженні автором цілеспрямовано застосовані історичний, структурно-функціональний, субстанційний, редукціоністський підходи, а також методи аналогії, системного аналізу, моделювання, екстраполяції, співставлення та протиставлення різних точок зору для досягнення поставленої мети – виявлення якісної багатозначності і поліваріантності та світоглядного плюралізму в цілісному сприйнятті божественного.

Цілісне осягнення божественного в людському бутті потребувало інтегративного підходу, який поєднує окреслені методологічні стратегії. Інтегративний методологічний підхід є адекватним сучасному рівню філософської антропології та філософії культури, у якому йде активна інтеграція досягнень фундаментальних наук про людину, суспільство та світ.

Наукова новизна полягає в розробці концепції осягнення божественного на різних етапах розвитку людства та в філософському, релігійному і науковому дискурсах.

Ця новизна конкретизується у таких положеннях, що виносяться на захист:

уперше у вітчизняній філософській антропології:

- на основі аналізу історико-філософської еволюції осягнення божественного в людському бутті показано, що осмислення сутності божественного було світоглядною і методологічною засадою розробки низки новацій у сфері філософської думки;

- доведено, що осягнення феномену божественного стимулює і науку, і релігію, і філософію до цілісного світобачення, світовідчуття і світорозуміння, у яких інтелектуальне поєднується з моральним;

- обґрунтовано, що освоєння світоглядного смислу і змісту феномену божественного є однією з фундаментальних основ розвитку як філософії, так і релігії у різноманітних культурах Сходу та Заходу;

- показано, що цілісне осягнення феномену божественного в людському бутті можливе лише на шляху розв'язання проблеми творчого діалогу культур Сходу і Заходу в їх конструктивній взаємодії, взаємовпливі і взаємопроникненні.

Уточнено:

- розум без інтуїції й осягання не може осягнути божественне як трансцендентне джерело інтелекту, духу та істини; але й осягання та інтуїція без раціонального мислення не можуть виразити це джерело. Осягнення божественного є можливим лише на шляху до з'єднання інтуїції з розумом, ірраціонального з раціональним;

- цілісне осягнення божественного в людському бутті є неможливим без органічної інтеграції філософських, релігійних традицій і наукових типів пізнання.

Набуло подальшого розвитку:

- показана односторонність позицій, згідно з якими, з одного боку, божественне є онтологічно недосяжним для людини, а з іншого - Бог тільки найвища маніфестація всіх здатностей, які приховані в природі людини;

- доведено, що ідея Боголюдини в контексті філософії персоналізму та в сучасній філософській антропології постає як онтологічний і моральний орієнтир еволюції людини і людства.

Теоретичне і практичне значення роботи. Висновки, одержані автором дисертації, становлять теоретико-методологічну базу для продовження міждисциплінарних досліджень трансцендування в людському бутті та осмислення цілісності людського та божественного в культурі.

Результати дослідження можуть стати підґрунтям для подальшої розробки методології сучасних філософсько-антропологічних і культурологічних досліджень, а також для розроблення навчальних курсів та спецкурсів з філософії, культурології, соціології, релігієзнавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Висновки і положення наукової новизни одержані автором самостійно. Опубліковані праці за темою кандидатської дисертації (статті) написані без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації доповідалися та обговорювалися на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, а також 5 на міжнародних та всеукраїнських конференціях: Всеукраїнська наукова конференція «Філософські проблеми синергетики: постнекласична трансформація наукового знання» (4-5 липня 2003 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Суспільно-політичні процеси в Україні (17-18 квітня 2008 р.), Міжнародна науково-практична конференція молодих учених і студентів «Соціалізація особистості: культура, освітня політика, технології формування» (20-21 квітня 2011 р.), Всеукраїнська наукова конференція «Планетарна цивілізація. Наука. Освіта (3-5 липня 2008 р.), Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Наука XXI століття, індустрія хай-тек та сучасна освіта» (18-19 жовтня 2012 року).

Публікації. Основні засади та висновки дисертаційної роботи викладено у 13 наукових публікаціях: 5 статей, з яких 1 розміщена в наукометричному виданні, а 4 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук; 5 статей у збірниках наукових праць та 3 тез виступів на міжнародній та всеукраїнських наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, висновки витікають з її загальної мети та системи основних завдань. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (шести підрозділів), висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації складає 214 сторінок. Бібліографія містить 369 найменувань використаних літературних джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт і предмет, мету та завдання дослідження, висвітлено положення, які

визначають наукову новизну роботи, теоретичну та практичну цінність отриманих результатів, ступінь їхньої апробації, визначено структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі «Джерелознавча та теоретико-методологічна база дослідження» систематизуються теоретико-методологічні особливості осягнення божественного у людському бутті. Схарактеризовані умови формування та розвитку традиційних та найбільш відомих методологічних підходів, за допомогою яких здійснювалися чисельні спроби зрозуміння сутності божественного як складової культури людства та сталого атрибута духовної життєдіяльності людини.

У підрозділ 1. 1. «Тенденції осягнення божественного в людському бутті в історії філософії» висвітлюється осмислення феномену божественного в історії філософії. Аналізуються погляди давньогрецьких філософів, підкреслюється, що здатність еллінізму до асиміляції будь-яких язичницьких елементів приводила до існування поліваріантності уявлень про божественне та способів його сприйняття. Ця поліваріантність в античні часи проявилася у тому, що дохристиянські та позахристиянські гностики намагалися створити особливі системи вчень та містичних культів. На основі аналізу уявлень про божественне представниками різних гностичних сект зауважується, що в їх розумінні божественного багато спільних рис: ієрархія “божественних” сил, активне протистояння між ними; підкреслюється всесвітня креативна та синергетична, інформаційно-енергетична природа божественного, діалектичність процесу розвитку уявлень про божественне, розуміння протиріч, що відбуваються в інформаційно-енергетичному обміні у Всесвіті.

У добу Середньовіччя у європейській філософській та теологічній думці відбувається поглиблення та розвиток уявлень про Бога та його сутність, атрибути, форми самовиявлення у Всесвіті, сприйняття та пізнання Його тощо. Божественне як соціокультурний феномен набуває свого розвитку завдяки трансформаціям іудаїзму, а також оформленню та розвитку християнства. Надалі відбувається ще й становлення ісламу, що означає історичне утворення якісно нової лінії розвитку уявлень про божественне та ідеологічно-концептуального їх висловлювання.

В роботі аналізуються також погляди мислителів доби Відродження – Петрарки, Раймунда Сабундського, Леона Баттісти Альберті, Поджо Браччоліні, Марселіно Фічіно, Джовані Піко делла Мірандоли, Людовіко Лацареллі, Шарля де Бовеля та інших, які так чи інакше пов'язують божественне з людським, коли людина сприймається як зв'язуюча ланка світобудови, як центр світу, тому що в ній світ досягає самосвідомості.

Для низки філософів Нового часу божественне корелює зі станами страху і надії, що можуть породжувати невігластво, і одночасно, породжуються невіглаством. Розглядаються праці П. Гольбаха, К. Вольнея, К. Гельвеція, Б. Спінози, М. Монтеня та ін. Робиться висновок, що релігійне освоєння божественного у формах, що розвинулись у Новий час, вже не включало мораль у свої концептуальні засади і не сприяло моральності, а

навпаки – коливало й руйнувало її. Ось чому мислителі епохи Нового часу пропонували замінити традиційну релігію культу надприродної істоти «природною релігією розуму».

Особливе місце в розумінні осягнення божественного в філософії XVIII – XIX століть належить Д. Юму, І. Канту, Г. Гегелю. Так, Д. Юм вважає, що хоча схильність вірити в невидиму розумну силу і не є первісним інстинктом, вона все ж є загальною властивістю людської природи. Натомість І. Кант, розглядаючи співвідношення теології і релігії, у своїй критиці «раціональної теології» показує, що онтологічний, космологічний та фізико-теологічний аргументи на користь доведення буття Божого не мають вирішальної доказової сили. У зв'язку з цим він розробив моральне доведення, яке ув'язував з телеологічним. Для Г. Гегеля Бог є предметом одночасного розгляду релігії і філософії, причому філософія в цьому контексті майже тотожна з релігією. Різниця полягає в тому, що філософія здійснює це методом осягнення Бога, відмінним від методу релігійного. Для релігії Бог є абсолютна істина. Тому пізнання божественного і є пізнанням абсолютного духу, а сама релігія філософії є розумним діянням.

Категорія божественного, способи формування уявлень про нього, механізми сприйняття божественного у філософії XX століття розглядається крізь призму досліджень М. Бубера, С. Булгакова та М. Бердяєва. За М. Бубером божественне є трансцендентним, яке іманентне світу, суспільству, людині. Саме в такому річищі інтерпретує феномен божественного і православний філософ та богослов С. Булгаков. На його думку, об'єкт релігійних уявлень, божественне, Бог, одночасно і дещо іншоприродне, трансцендентне, і в той же час відкривається релігійній свідомості, стає її іманентним змістом. Таким чином, С. Булгаков вважає, що божественне, Божество як об'єкт релігії, є по суті своїй трансцендентно-іманентним або іманентно-трансцендентним. Через переживання божественного людина в собі і через себе набуває новий світ, в якому вона переживає різні емоційні стани – страх, каяття, сором, і одночасно радість та любов. Мотив духовно-творчого єднання людини і Бога зустрічається в творчості М. Бердяєва. На цій основі М. Бердяєв виходить до ідеї Боголюдини, яка є вищим результатом творчої еволюції людини.

Отже, категорія божественного позначає не тільки феномен, що цікавить релігію, але має й більш широке, загальнофілософське, культурологічне та антропологічне значення, а тому в роботі досліджується крізь призму своєрідності різних філософських культур. Особливий наголос робиться на те, що категорія божественного у філософії означає не лише надприродну істоту або креативну силу, але й охоплює концептуальне поле осмислення абсолютних законів світобудови.

У підрозділі 1.2. «Обґрунтування понятійно-концептуального апарату та методології дослідження» розглядаються методологічні проблеми, зокрема, можливості методів філософської компаративістики та психоаналізу як методологій осмислення феномену божественного в контексті буття людини. Багатомірно-цілісний світ вимагає конструктивно-

змістовного об'єднання потенціалів науки, філософії і релігії у пошуку нових концептів, які б глибоко й всебічно враховували досвід Сходу й Заходу, розкривали можливості діалогу культур у осягненні божественного. Саме така методологія – сучасний багатофакторний засіб радикального переосмислення наявного знання, традицій філософування, навиків осмислення та тлумачення, утверджує неухильний розвиток людини та її культури, форм дискурсів, дискусій та рефлексій. На змістовному і формальному рівнях застосовуються різні підходи: текстуальний, багатофакторний, функціональний, ціннісний тощо. Сам характер порівнянь безпосередньо залежить від смислу і змісту, логіко-гносеологічного і онтолого-методологічного горизонтів застосованих методів дослідження: порівняльно-історичного, по аналогії, парадигмального, комплексного тощо.

Філософська культура уявляється як своєрідна адаптивна можливість людини в пошуку свого місця в світі, в якому співіснують реальність, духовні сутності, мова, текст, творча особистість, наука і релігія, природознавство і міф, якісно різні типи менталітету і філософської рефлексії. У такій ситуації важливим для дослідження є компаративістський підхід. Останній формується і застосовується як одна із головних засад аналізу світового історико-філософського процесу в динаміці його розвитку. Теоретико-методологічною базою такого розвитку стало різностороннє усвідомлення і правильне оцінювання природи і сутності процедури порівняння шляхом виявлення її смислу та умов правильності застосування в історико-філософському аналізі. Отже, філософська компаративістика є евристично продуктивною для представленого дослідження.

Принципи психоаналізу застосовував до з'ясування релігійних та міфологічних уявлень про божественне З. Фройд. Він вважав, що релігія як спосіб освоєння божественного й соціальний інститут є засобом соціалізації, пов'язаним з дитячими потребами в захищеності, притаманними кожній особистості, тобто характеризує релігію як колективний дитячий синдром.

Аналізуються та порівнюються концепції З. Фройда, К. Юнга, Е. Фромма. Наголошується на важливості для нашого дослідження позиції останнього, який виділяє в людському бутті авторитарний та гуманістичний виміри, авторитарні та гуманістичні релігії, які спрямовані на людину та є переживанням єдності з Усім суцям. Бог в гуманістичних релігіях – символ власних сил людини, а не символ насилля та влади над людиною. Ці ідеї поділяють способи освоєння божественного в людському бутті на авторитарний та гуманістичний. В першому випадку маємо відчуження людини від божественного, в другому – глибинне поєднання з божественним як з моральним та світоглядним ідеалом.

Розділ 2 «Осягнення божественного в раціональних та ірраціональних парадигмах людського буття» присвячено аналізу та порівнянню різноманітних парадигм осягнення божественного.

У підрозділі 2.1. «Плюральність теологічних концепцій божественного» з'ясовується різноманітність підходів до розуміння божественного, зокрема, розглядаються теологічні концепції божественного.

Теологічні інтерпретації осягнення божественного намагаються збагнути його зміст і сутність на основі відповідного релігійного досвіду, або «зсередины». Цей досвід є різноманітним та неоднозначним, тому в залежності від приналежності до тієї чи іншої релігійної культури дослідники можуть за одними питаннями доходити згоди, а за іншими – ні. Сприйняття божественного тут – це переживання дійства Бога, під час якого людина характеризується «спрямованістю на безумовне», що реалізується у культовій поведінці людини, шануванні Бога, у етичних засадах поведінки людини.

У дослідженні аналізуються концепції таких відомих теологів та релігієзнавців: К. Тіле, який намагався поєднати історичний підхід до вивчення релігійних явищ з глибокими філософським узагальненнями. Він, зокрема, стверджує, що об'єктом дослідження є не саме надлюдське, а його сприйняття, те, що виникає з віри у нього; М. Мюллера який визнавав, що Бог єдиний та множинний одночасно; П. Шантепі де ла Соссе, вченого-теолога, який бачив своїм головним завданням вирішення методологічних проблем вивчення релігії, тому приділяв багато уваги існуючим підходам до вивчення релігійних уявлень і в своїх працях досліджував теоретичні джерела релігієзнавства, його предмет та завдання; Альберта Швейцера, який вважав себе представником історичної теології, та заявляв, що для розуміння божественного треба відокремлювати його від тих історичних подій, в яких воно себе виявляло; Н. Зодерблома, який указував на специфічність сприйняття божественного та розуміння його суті у філософів Давнього Сходу та ін.

В роботі також досліджуються модерністські течії в теології, в яких говориться про реалізацію «в світі» християнських принципів, про «перенесення» вірувань та символів в світську сферу. Тому секулярний світ не є безрелігійним. Під впливом цих модерністських течій розвивалась трансцендентно-іманентна інтерпретація феноменів божественного.

Велика увага приділена вивченню концепцій П. Бергера та Т. Лукмана. П. Бергер, застосовуючи історико-феноменологічний метод та індуктивний підхід до дослідження «священного» й божественного, відслідковує розвиток релігійного досвіду як в історії, так і в індивідуальному розвитку, починаючи від первісно пережитих його форм. Будучи прибічником теологічних інтерпретацій, вчений, тим не менш, вважає, що дослідження феноменів релігійної культури, Номосу повинно мати своїм джерелом не Одкровення Боже, а людський досвід. Натомість Т. Лукман, інтерпретуючи релігійні феномени, в тому числі й божественне, спирається на розвідки соціальної антропології, намагаючись виявити соціально-антропологічне значення божественного. Головною соціальною реальністю для дослідника є «реальність повсякденного життя», над якою надбудовуються системи «символічних універсамів», під якими він розуміє релігію, науку, мистецтво, філософію. Отже, сприйняття божественного – це релігійне відображення продуктивної сили людської здатності до трансцендування. За посередництвом цієї сили, на думку дослідника, світобачення, що історично

склалося та було символічно заданим, приймається індивідом та переробляється у внутрішню суб'єктивну форму наявності буття.

У підрозділі 2.2. Взаємодія культурно-антропологічних, психологічних та соціологічних концепцій божественного аналізуються специфіка та взаємопроникнення різноманітних концепцій божественного. Зазначається, що ці концепції досить різноманітні та відрізняються в залежності від вихідних теоретичних філософських або соціологічних принципів та методів. Звідси і багатоманітність методологічних підходів до вивчення сприйняття божественного, способів розуміння цього феномену, які досліджують різні грані уявлень про божественне. Спираючись на думки Е. Дюркгейма, М. Вебера, Е. Кассирера, Б. Малиновського, Д. Радкліффа-Брауна, Р. Мертона, Т. Парсонса та інших дослідників, автор робить висновок, що розглянутих соціологічних теоріях божественного чітко відслідковується предметне неспівпадання розуміння цілісності його концептуального поля з конкретизацією цієї цілісності в окремих дослідницьких сферах, обумовленою акцентами на різних факторах соціального, економічного, політичного, наукового, релігійного і культурологічного характеру, що впливають на особливості бачення і сприйняття цієї цілісності.

Ще одним напрямом аналізу феномену божественного є його психобіологічні інтерпретації. Прихильники цього напрямку шукають сутність сприйняття божественного в біологічних або психобіологічних процесах розвитку людини. Божественне інтерпретується на основі припущення, що релігійна свідомість є особливою психофізичною функцією організму, проявом його основної тенденції відрефлектовувати ті чи інші ситуації, в які людину ставлять умови життя.

З зору культурної антропології (Б. Малиновський), релігія творить другу надприродну реальність, цілісний надприродний світ. Ритуали, як спроби контакту з надприродним, перевищують біологічні явища, надаючи їм соціального значення. В роботі підкреслюється, що різні соціокультурні феномени взаємодоповнюють один одного в гармонійному цілому. Таким чином, надприродне є необхідним ланцюгом релігійної культури, її невід'ємною частиною.

Розділ 3. «Осягнення божественного в контексті трансцендування» присвячено дослідженню міфолого-лінгвістичного контексту осягнення божественного та осмисленню філософських аспектів трансцендування як шляху єдності людського та божественного .

У підрозділі 3.1. «Осягнення божественного в міфолого-лінгвістичному контексті» аналізується своєрідність та схожість різноманітних мовленнєвих засобів у осягненні божественного.

Показано, що у другій половині XIX сторіччя почали формуватись міфолого-лінгвістичні концепції, у межах яких віддзеркалювався також і феномен божественного. Ці концепції, зосереджуючи увагу на дослідженні міфологічних уявлень, фольклористики, назв, імен, знаків, на лінгвістичному та критичному аналізі давніх джерел, висвітлюють і характеризують схожість

та відмінності у формуванні та розвитку сприйняття божественного, підтверджують існування духовно-тілесної цілісності єдиного буття людини і Всесвіту, а звідси – спільного підґрунтя для виникнення механізмів лінгвістичного та міфологічного оформлення уявлень про нього.

У підрозділі 3.2. «Філософська та релігійна культури як вихідні засади утворення категорії божественного» показується глибинний іманентний зв'язок, що існує між філософською та релігійною культурами, сутність якого по-різному виявлялась і розкривалась на певних етапах соціокультурного розвитку. Виходячи із розуміння культури взагалі і релігійної культури зокрема Т. Парсонсом та К. Леві-Строссом, в роботі культура взагалі розуміється як зміст соціальної життєдіяльності людства, яка у її організаційних та продуктивних вимірах є дуже різноманітною. Релігійна культура розуміється як реалізована здатність людини специфічним чином “означати” або символізувати навколишній світ як суто релігійне середовище. Філософська та релігійна культури матеріалізується у чисельних об'єктивованих формах минулого та сучасного буття людини. Проте реальне духовне існування цих вимірів культури проявляється лише у специфічних формах практичної взаємодії, інформаційного обміну і комунікаційного зв'язку між людьми. Отже, незалежно від на джерела походження та активності суб'єктів релігійних феноменів, в тому числі і сприйняття, пояснення та переживання божественного, філософський та релігійний виміри культури в широкому розумінні – це соціальне, а не індивідуально-специфічне явище.

В роботі наголошується, що одні й ті ж процеси сприйняття й переживання божественного в різних вимірах культури та суспільства мають різні зовнішньо санкціоновані форми. Індивідууми, що існують в рамках одних і тих самих соціальних структур, орієнтуються на різні еталони релігійної поведінки, дій, взаємодій, оцінок. Таким чином, відбувається індивідуалізація інноваційних змін у сприйнятті та тлумаченні божественного і пов'язаної з ним соціокультурної активності.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовано основні результати дослідження, в яких розкрито проблематику, визначено її важливе методологічне значення у філософсько-антропологічних дослідженнях, окреслено перспективи щодо осягнення божественного в людському бутті.

1. Згідно проведеного дослідження виходить, що однією з значущих характеристик філософського знання є його принципово історичний характер, тому основні погляди на осягнення божественного розглядаються в історичному контексті. Глибокі відмінності в осмисленні категорій, пов'язаних із віруваннями і релігійними уявленнями, втіленими в різних типах культур та відповідних соціальних середовищах, зумовлюють те, що божественне в більшості філософсько-релігійних систем несло в собі ознаки дуалізму. Воно є і конструктивним, і деструктивним началом. Розвиток

філософських уявлень про нього пов'язаний з аналізом таких понять, як порядок і хаос, які вважалися у давніх людей основними характеристиками світобудови.

2. Кожний тип філософської та релігійної культур, їх традицій та світоглядів, зберігаючи свою специфіку, різноаспектно впливають на динаміку становлення якісно нової цілісності філософських та культурних ідей і уявлень, образно-інтуїтивного бачення її цілісного предметного поля взаємовпливів різних типів мислення і менталітетів, філософських раціональностей та ірраціональностей, містики і релігійної рефлексії тощо, використовуючи методологічний потенціал філософської компаративістики – аналогії, паралелі, діалог і полілог. Тому філософська самобутність є невід'ємною властивістю філософської культури, яка проявляється в полісмысловій структурі розумінні іншого.

В рамках компаративістського підходу розробка концептуально-методологічних основ цілісного сприйняття божественного завжди виступала в ролі «ядра» як становлення різних філософських і релігійних культур, їх світоглядів внаслідок неправомірного (гіпотетичного) розчленування єдиного процесу світосприйняття і світорозуміння, так і предметного синтезу різних типів філософських культур крізь призму постановки і розв'язання ряду наріжних проблем світової філософії (буття, людини, пізнання, світобудови, духовних цінностей тощо), пошуку шляхів цілісного світобачення у певній філософській культурі різнобічного відображення в логіці – інтуїції взаємодії людини та природи у їх постійному творчому діалозі.

На основі запропонованого Е. Фроммом поділу релігій на авторитарні та гуманістичні, згідно з яким божественне в авторитарних релігіях є символом влади і сили, а в гуманістичних – це символ власних сил людини, які вона намагається реалізувати у житті, а не символ насилля та влади над людиною, є підстави стверджувати, що саме у гуманістичних релігіях відбувається осягнення людиною божественного як морального і світоглядного ідеалу.

3. Теологічні пояснення феноменів божественного та вивчення уявлень про нього розвивалися у двох основних напрямках: дихотомічному та трансцендентно-іманентному. Уявлення про те, що є божественним і перед чим має відбуватися благоговіння, є основою плюральності теологічних концепцій божественного. На сучасному етапі розвитку суспільства, завдяки переходу у постіндустріальну епоху відбувається «приватизація» релігії, «десакралізація» релігійних феноменів, «розбожнювання» природи, а також зростання позацерковної релігійності. Таким чином, в окремих соціальних спільнотах складаються приватизовані механізми надання смислу. Роль божественного змінюється із зміною форм релігії. Проте, сприйняття божественного не зникає, так як не існує такого суспільства, яке було б безрелігійним.

4. Фундаментальною основою становлення й розвитку категорії «божественного» було і є цілісне світосприйняття у дослідницькому полі історико-релігійного та філософсько-антропологічного аналізу досягнутого рівня предметно різних теорій (теологічних, етнологічних, соціологічних,

психологічних та філософсько-наукових) розуміння її природи, смислу й змісту. Конструктивно-змістовне об'єднання потенціалів науки, філософії і релігії здійснюється у формі нелінійної «кооперативної комунікації» досвіду Заходу і Сходу, яка забезпечувала на кожному історичному етапі соціального розвитку розробку цілісного філософсько-релігійного розуміння світу, теоретико-методологічних основ трансформації суспільства і образу світу у напрямку переходу до нових форм соціального буття.

5. Механізм взаємодії філософських і релігійних культур – це предметно суперечливий процес переходу одного мовленнєвого образу світу в інший через діалог і співробітництво з позиції понятійно-концептуальної цілісності різних підходів (текстуального, багатофакторного, синергетичного, компаративістського, функціонального, цілісного, соціокультурного та ін.) в цілісному духовно-культурному феномені.

6. Філософська та релігійна культура матеріалізується у чисельних об'єктивованих формах минулого та сучасного буття людини. Проте реальне духовне існування цих вимірів культури проявляється лише у специфічних формах практичної взаємодії, інформаційного обміну і комунікаційного зв'язку між людьми. Отже, незалежно від джерела походження та активності суб'єктів релігійних феноменів, в тому числі і сприйняття, пояснення та переживання божественного, філософський та релігійний виміри культури в широкому розумінні – це соціальне, а не індивідуально-специфічне явище. Індивідуальний досвід сприйняття трансцендентного, божественного як осягнення «божественної суті» фантастичних надприродних істот або самої природи, стає соціокультурним феноменом лише при інформаційному обміні, екзистенціально-комунікативних зв'язках, соціальної та міжпоколінної трансляції, збереженні досвіду у соціальній пам'яті тощо.

Синтез різних філософських і релігійних парадигм реалізується як багатомірно-суперечливий процес переходу від одного образу світу в інший крізь призму творчого діалогу предметно різних теорій. Проблеми творчого діалогу культур Сходу і Заходу в їх творчій взаємодії, взаємовпливові і взаємопроникненні не вичерпуються питанням про співвідношення природничо-наукової і гуманітарної культури і знання. Новації людської думки, обумовлюють глибинне переосмислення основних концепцій взаємовідношення між філософією і наукою та правомірності ідеї розділення всієї людської культури на дві культури: природничо-наукову і гуманітарну.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукометричних виданнях:

1. Ключко М.О. Протиріччя релігійного світогляду / М.О. Ключко // Гілея:науковий вісник: збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 93 (2) . – С. 234–237.

Статті у фахових філософських виданнях:

2. Ключко М.О. Евристичний потенціал «божественного» у процесі становлення і синтезу східного і західного типів філософування / М.О. Ключко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 389-390. – С. 116-121.
3. Ключко М.О. Дуалізм категорії «божественного» як відображення уявлень про світобудову у філософсько-релігійних системах Стародавнього світу / М.О. Ключко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 464-465. – С. 199-203.
4. Ключко М.О. Соціокультурне значення категорії «божественного» в установленні протестантського вектора в політико-економічному устрої світу / М.О. Ключко // Філософія науки: традиції та інновації. Науковий журнал. – 2010. – № 1(2). – С. 186-192.
5. Ключко М.О. Категорія «божественного» як спосіб «введення індивіда у світ культури» / М.О.Ключко // Філософія науки: традиції та інновації. Науковий журнал. – 2013 – № 1(7) – С. 182-191.

Матеріали тез та доповідей:

6. Ключко М.О. Развитие форм восприятия «божественного» в истории духовной культуры общества / М.О. Ключко // Філософські науки. Збірник наукових праць. – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2001. – С. 152-166.
7. Ключко М.О. Проблема генезису сприйняття «божественного» / М.О. Ключко // Філософські науки. Збірник наукових праць. – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2002. – С. 127-139.
8. Ключко М.О. «Божественное» сквозь призму этнологических теорий объяснения религиозной культуры / М.О. Ключко // Філософські науки. Збірник наукових праць. – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – С. 183-197.
9. Ключко М.О. Міфолого-лінгвістичні теорії інтерпретації феномену «божественного» / М.О. Ключко // Філософські науки. Збірник наукових праць (за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції «Філософські проблеми синергетики: постнекласична трансформація наукового знання») 4-5 липня 2003 р. – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – С. 249-259.
10. Ключко М.О. Сприйняття «божественного» в структурі сучасної релігійної освіти / М.О. Ключко // Філософські науки. Збірник наукових праць. – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. – С. 127-139.
11. Ключко М.О. Психобіологічні інтерпретації феномена сприйняття «божественного» / М.О. Ключко // Філософські науки. Збірник наукових праць. – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. – С. 198-211.
12. Ключко М.О. Феномен «божественного» як специфічне джерело і засіб інкультурації індивіда в контексті проблеми соціалізації / М.О. Ключко // Соціалізація особистості: культура, освітня політика, технології формування. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених і

студентів (20-21 квітня 2011 р., м. Суми). – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2011. – С. 154-241.

13. Ключко М.О. Категорія «божественного» як спосіб «введення індивіда у світ культури» / М.О. Ключко // Наука XXI століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта. Тези виступів учасників Всеукраїнської наукової конференції (18-19 жовтня 2012 р.). – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2011. – С. 154-241.

АНОТАЦІЇ

Ключко М. О. Осягнення божественного в людському бутті: філософсько-антропологічний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія та філософія культури. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2015.

- У дисертації концептуалізовано осягнення божественного на різних етапах розвитку людства. Наголошується, що існують глибокі відмінності в осмисленні категорій, пов'язаних із віруваннями і релігійними уявленнями, втіленими в різних типах культур та відповідних соціальних середовищах. Показано, що осмислення сутності божественного було світоглядною і методологічною засадою розробки низки новацій у сфері філософської думки. Показано, що осягнення феномену божественного людською думкою веде до цілісного світобачення, у якому інтелектуальне поєднується з моральним.

- Обґрунтовано, що освоєння світоглядного смислу і змісту феномену божественного є однією з фундаментальних засад розвитку як філософії, так і релігії у різноманітних культурах Сходу та Заходу. Цілісне осягнення феномену божественного в людському бутті можливе на шляху розв'язання проблеми творчого діалогу культур Сходу і Заходу в їх конструктивній взаємодії, взаємовпливі і взаємопроникненні.

Ключові слова: божественне, людське буття, філософська антропологія, концепції божественного, єдність людського і божественного

Ключко Н. А. Постигание божественного в человеческом бытии: философско-антропологический анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.04 – философская антропология и история культуры. – Национальный педагогический университет имени Н.П. Драгоманова. – Киев, 2015.

В диссертации концептуализировано постижение божественного на различных этапах развития человечества. Отмечается, что существуют глубокие различия в осмыслении категорий, связанных с верованиями и религиозными представлениями, воплощенными в разных типах культур и соответствующих социальных средах. Показано, что осмысление сущности божественного было мировоззренческой и методологической основой

разработки ряда новаций в сфере философской мысли. Отмечается, что постижение феномена божественного человеческой мыслью ведет к целостному мировоззрению, в котором интеллектуальное сочетается с моральным.

Показано, что в рамках компаративистского подхода разработка концептуально-методологических основ целостного восприятия божественного всегда выступала в качестве "ядра": как становление различных философских и религиозных культур, и как предметный синтез различных типов философских культур через призму постановки и решения ряда краеугольных проблем мировой философии (бытие, человек, познание, мироздание, духовные ценности и т.п.).

Фундаментальной основой становления и развития категории «божественного» было и есть целостное мировосприятие в исследовательском поле историко-религиозного и философско-антропологического анализа достигнутого уровня различных теорий (теологических, этнологических, социологических, психологических и философско-научных), понимание ее природы, смысла и содержания.

В работе показано, что независимо от источника происхождения и активности субъектов религиозных феноменов, в том числе и восприятие, объяснения и переживания божественного, философское и религиозное измерения культуры в широком смысле – это социальное, а не индивидуально-специфическое явление. Индивидуальный опыт восприятия трансцендентного, божественного как постижение "божественной сущности" фантастических сверхъестественных существ или самой природы, становится социокультурным феноменом только при информационном обмене, экзистенциально-коммуникативных связях, социальной и междупоколенной трансляции, сохранении опыта в социальной памяти и т.д.

В работе обосновано, что целостное постижение феномена божественного в человеческом бытии возможно только на пути решения проблемы творческого диалога культур Востока и Запада в их конструктивном взаимодействии, взаимовлиянии и взаимопроникновении.

Ключевые слова: божественное, человеческое бытие, философская антропология, концепции божественного, единство человеческого и божественного

Klochko M. Comprehension of the divine in the human being, philosophical and anthropological analysis. - Manuscript.

Dissertation for the Candidate of philosophical sciences degree, specialty 09.00.04 – Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2015.

In this thesis there is conceptualization of comprehension of the divine at different stages of human development. It is noted that there are deep differences in understanding the categories related to beliefs and religious beliefs embodied in different types of cultures and related social environments. It is shown that understanding the essence of the divine was ideological and methodological

principle of developing a number of innovations in the field of philosophical thought. It is shown that understanding of the phenomenon of the divine by human thought leads to a holistic worldview, which is combining intellectual with moral.

Proved that the development of ideological meaning and content of the phenomenon of the divine is one of the fundamental principles of both philosophy and religion in various cultures of the East and the West. A holistic comprehension of the phenomenon of the divine in human existence possible in the way of solving the problem of creative dialogue of cultures between the East and the West in their constructive interaction, interplay and interpenetration.

Keywords: divine, human being, philosophical anthropology, the concept of the divine unity of the human and the divine.

Підписано до друку 15.10.2015 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 504
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.